

Геннадій Бондаренко

ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ У ШКОЛАХ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ І ДАВНЬОГО РИМУ

Зі змінами комунікативних традицій, що пов'язані з демократизацією суспільного життя і гуманізацією освітньої системи в Україні, посилюється інтерес до риторики як навчальної дисципліни у вищій школі. На базі категорій, законів і принципів загальної риторики вченими Н.А.Іпполітовою (Росія), Г.Д.Клочечком (Україна), А.Д.Міхальською (Росія), Г.М.Сагач (Україна) та ін. створено модель професійної мовної підготовки вчителя в межах часткової - педагогічної риторики.

Педагогічна риторика як різновид часткової риторики має забезпечити вирішення проблеми формування комунікативної компетентності майбутнього педагога, оскільки дозволяє конкретизувати основні положення загальної риторики, продемонструвати специфіку використання правил риторики в реальній мовленнєвій практиці учителя, визначити теоретичний і практичний аспекти оволодіння професійним мовленням.

Ми переконані, що надійним шляхом розв'язання проблеми формування риторичної культури особистості є осмислення, узагальнення, оцінка риторичного досвіду минулого, як багатющого джерела ідей.

Невичерпною скарбницею досвіду формування особистості оратора є історія красномовства. Окремим аспектам історії та теорії риторики присвячені наукові дослідження С.Д.Абрамовича, В.І.Аннушкіна, О.І.Баркалова Т.В.Буланіної, Т.В.Василенко, Є.В.Клюєва, А.А.Князькова, В.Ю.Ліпатової, О.І.Марченко, А.Д.Міхальської, К.В.Муратової, Ю.В.Рождественського, Г.М.Сагач, Л.Є.Туміної, О.А.Юніної та ін.

Натомість залишається недостатньо вивченою проблема історії становлення педагогічної риторики, зокрема риторичних шкіл античності: методичних прийомів, засобів тощо.

Тому ми поставили у своїй статті **мету** - узагальнити особливості формування риторичної особистості в історії філософсько-дидактичних шкіл античності.

Бути значимим і поважним серед громадян Давньої Греції, особливо в Афінах не маючи гарних навичок публічних виступів було неможливим. Тому виник великий запит на гарних учителів ораторського мистецтва і риторики. Одна за іншою стали виникати школи красномовства. Найзнаменитішою школою, точніше напрямом, у мистецтві переконувати стала - софістична.

У зв'язку з цим, творцями і першими вчителями методики навчання юнаків усного мовлення, людей, які сформували культуру красномовства вважають софістів. Софістів прийнято ділити на старших (Протагор, Горгій, Гіппій, Продік та ін.) і молодших (Алкідам, Трасімах, Критій та ін.). Софістика, як духовно-виховне і філософське вчення в Греції V-IV ст. до н.е., базувалась на суб'єктивізмі і запереченні об'єктивної істини. Філософи-

софісти займалися вивченням людини і її мисленнєвого процесу. Не випадково у рамках софістики виникає знаменитий вислів: «Людина – міра усіх речей».

Софістичне навчання було першим досвідом «вищої освіти», тобто формування особистості за допомогою раціонального знання: замість родової елітарності софістика передбачала і створила іншу – елітарність освіченості і знання. Софісти створили першу школу ораторського мистецтва, були майстрами усного навчання і називали себе вихователями.

Світоглядною основою софістики послуговували три відомі філософські школи еллінського світу: елеати, піфагорійці, послідовники Геракліта Ефеського.

Елеати – ставили думку на місце наукового знання про світ. Звідси, один із основних постулатів софістики – різноманітність можливих точок зору на одну і ту ж саму проблему, прагнення утвердити правомірність власної позиції за допомогою гімнастики розуму, вдало побудованої системи доведень.

Піфагорійці – вивчали вплив звука (в основному музичного) на людську душу. Пізніше у якості прийому психічного впливу стала розглядатися саме мова. Стиль мови, музикальність, періодичність, ритмічність, різноманітні стилістичні прикраси були визнані одним із важливих способів переконання.

Діалектика – вчення Геракліта Ефеського про змінюваність світу взагалі. Гераклітові діалектика – основа в мистецтві спору. З часом із цього мистецтва народиться логіка, оформлена Аристотелем у систему [5, 3 – 9].

«Усі софісти вчили «вправно говорити», але одні з них займалися переважно теоретичною і практичною розробкою загальних правил, інші - навчали учнів складанню, виголошуванню політичних і судових промов, треті - навчали вести спори», - відмічає видатний знавець грецької культури С.І.Соболевський [3, 200 – 227].

Серед найперших учителів О.М.Корнілова називає Корака і Тісія - сіцилійців, які викладали в Афінах. Коракс написав збірник «загальних місць» – хрестоматію готових прикладів для вивчення, щоб вставляти їх у виголошувану промову. Його учень і соратник Тісій завершив роботу, створивши теоретичний посібник техне, котрий не вмщував прикладів, але давав рекомендації стосовно структури ораторських виступів.

Учень Корака і Тісія - Горгій (483 - бл. 375 рр. до н.е.) відкрив школу красномовства і першим став викладати риторику в Афінах. У ній учитель досліджував звукову організацію словесних прийомів, які використовуються у замовляннях, молитвах, у поезії і переносив їх у своє мовлення. Горгій розробив методику впливу на слухача. Не випадково, що саме в його школі було вироблене визначення: риторика – майстер переконання. Горгій вводить низку засобів, за допомогою яких оратор «веде за собою» слухачів і усолоджує їх. Він вважається засновником або першовідкривачем фігур як одного із об'єктів риторики. Антична традиція приписує йому винайдення таких словесних фігур: антитези – сполучення членів фрази, які знаходяться

між собою у відношенні протилежності, наприклад, «Приємно лестощі починаються і гірко вони закінчуються»; рівночленності – ізоколону (симетрії складів) – зрівняння між собою синтаксичних членувань речення (див. приклад 1 і 2); співзвучності закінчень, наприклад, «Чи була вона силою вкрадена, чи промоваи улещена, чи любов'ю охоплена?»

Саме Горгій був майстром і навчав своїх учнів урочистому (похвальному) красномовству. Вміння хвалити включало такі складові: вміння надати мовному вираженню приємне звучання (як похвалити?); вміння знайти в об'єкті цінність, гідну похвали (за що хвалити?); вміння зробити предмет похвали близьким для тих, кому говориш (кому хвалити?).

Горгій звузив досить розмитий до нього предмет риторики. На відміну від інших софістів він стверджував, що навчає не добродійності і мудрості, а лише ораторському мистецтву.

Що ж стосується методичних прийомів навчання, якими користувалися софісти у своїй педагогічній діяльності, то найбільш поширеним було виголошення промови перед учнями, яку останні мали завчити як за змістом, так і за стилем, та ораторськими прийомами. Досить популярним методичним засобом навчання ораторського мистецтва було ведення диспутів з учнями.

Навчити говорити переконливо, «робити слабку думку сильною» – таким уявляли своє завдання вчителі-софісти. При цьому було не важливим: відповідає вона істині чи ні.

Учителі-софісти використовували два засоби: діалектику – мистецтво розмірковувати і риторику – мистецтво говорити. Перша апелювала до розуму слухачів, друга – до почуттів. Софісти вважали, що той, хто оволодіє двома засобами, зможе переконати будь-якого супротивника і домогтися торжества своєї думки. Для цього була розроблена система вправ (із цільовою установкою), вивчалися особливості розвитку лексики (Пол і Лікіменій), особливості впливу усного слова на почуття (Продик і Гіппій) [4, 22].

У 392-352 рр. до н.е. один із найзнаменитіших практиків, теоретиків і учителів риторики Ісократ (436 - 338 рр. до н.е.) створює першу школу красномовства з регулярним навчанням для підготовки практичних політиків і полководців, яка стала великим риторичним центром Еллади. У ній учні оволодівали риторикою і письмом, одержували широку наукову освіту. Навчання у школі Ісократа продовжувалося 3-4 роки. Викладання велося у формі семінарських занять.

Ісократ не втомлювався повторювати, що навчання мистецтву красномовства закладає фундамент освіти, формує професійні навички для діяльності будь-якого роду: «Люди можуть стати кращими, більш достойними, ніж раніше, якщо загоряться бажанням навчитися красномовству і пристрасно захочуть досягнути мистецтва переконувати слухачів», - відмічає В.І.Ісаєва [2, 30 – 31].

Вихованці школи Ісократа вчилися складати судові промови, полемізувати, захищати справи, які вважалися безнадійними, аргументувати

протилежні точки зору.

Ісократ вважається засновником «літературної» риторики – першим ритором, який приділяв велику увагу письмовому мовленню.

Ісократ розглядає риторику як синонім знання, яким можна оволодіти у процесі навчання. Він прирівнює навчання красномовству до виховання, мета якого - сформувавши достойного громадянина. Мистецтво складання промов кваліфікує як філософію. Педотрибіка, на його думку, повинна турбуватися про тіло людини, а філософія – займатися її душею. Тому у школі Ісократ фізичні вправи, заняття сценічною мовою, пластикою були взаємопов'язані із вивченням історії, літератури, філософії, математики, астрономії, щоб одночасно удосконалювати тіло і душу.

Ісократ виступав проти софістики як навчання практичної техніки еристичної аргументації. Намагався виробити у своїх учнів індивідуальний риторичний стиль.

Осягання законів розвитку слова і побудова промов для Ісократ не самоціль, а універсальний інструмент для розуміння світу людини й ефективного впливу на нього [5, 42 – 43].

У школі Ісократ були вироблені основні принципи композиції ораторського виступу: 1) вступ, у якому слід було полонити увагу слухачів, викликати доброзичливість; 2) виклад теми, який мав бути максимально переконливим, аргументованим; 3) відкидання доказів опонентів з власною аргументацією; 4) заключення, в якому підбивалися підсумки усього сказаного [1, 201].

У вченні і школі Ісократ з'являється поняття «думка більшості». Засвоювати «думку більшості» – це означає впіймати настрої аудиторії, встановити з нею контакт і тим самим здобути згоду слухачів.

Період Ісократ чітко розчленований змістовно і формально, особливо за допомогою антитези, музикальний і оформлений ритмічно. Крім того, прагнення до благозвучності породило намір уникати зйяння – збігу голосних у кінці одного і на початку іншого слова, що було неприємним для чутливого слуху греків. Ісократ відмовився від надмірності тропів і риторичних фігур. Однією з умов гарно складеної промови Ісократ вважав міру важливості проблем, які у ній порушуються. Ісократ проголосив принцип точності і правдивості в ораторському описі, але його риторична практика робить цю тезу одним із штампів пропаганди, мета якого – завоювати довіру. Використовувалися як умовчання, так і викривлення минулого і теперішнього.

Отже, школа Ісократ – школа нового у порівнянні з софістикою періоду, і релятивізм тут замінюється вимогою моральних аспектів риторики. Завдяки цьому Ісократ входить в історію педагогічної риторики як творець загальноосвітньої школи, яка відрізнялась від наукових академій і ліцеїв Платона й Аристотеля [5, 41 – 58].

Платон (427-347 рр. до н.е.) створив найпрославленішу філософську школу – Академію, що проіснувала до кінця античного світу, тобто майже 1000 років. За різними джерелами у Платона було декілька десятків учнів,

серед яких найвідоміші - Аристотель, Лікурґ, Гіперід і навіть Демосфен.

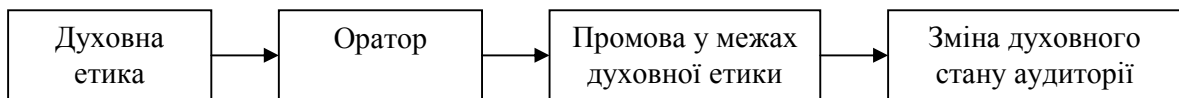
Платон – проповідник усілякої гармонії: усередині людини, в суспільстві і у космосі. Гармонія людської особистості, людського суспільства й усієї оточуючої людину природи – ось постійний і не змінний ідеал Платона протягом усього творчого шляху.

Платон заперечив ціннісний релятивізм софістів і відмітив, що головним для риторика вважається не копіювання чужих думок, а власне пізнання істини, знаходження свого шляху в ораторському мистецтві.

Він надавав перевагу мовленнєвій кар’єрі філософів-педагогів. Педагогіка ж, яка ґрунтується на філософії, змінює мораль суспільства, так як робить можливими доведення, що йдуть від духовної моралі. Платон дає риториці як мистецтву слова інший зміст. У практиці діалогів він встановлює інший вид промови, не властивий ораторській софістиці та еристиці. На його думку, педагогічна промова – це діалектика, яка виходить із особливої попередньої домовленості – разом і незалежно шукати істину. Тут критерієм успіху є не перемога одного із мовців, котра може бути власне корисною, а знаходження істини про природу предмета. Таким чином, встановлюється вид промови – діалектика. У діалектиці немає виграшу якої-небудь особи, але є виграш для усіх учасників діалогу. Цей філософського-учительський вид промови являється основою античної мудрості і нової науки.

В основі концепції Платона, як показано на схемі 1.1., лежить духовна етика, що диктує характер мовленнєвих учинків.

Схема 1.1

Платон один із перших звернув увагу риторів на психологію слухачів і розробив теорію сприймання [7, 9 – 10].

Риторика, на думку Платона, є творча діяльність, яка втілює найвищу справедливість у людському суспільстві за допомогою послідовного приведення всіх нижчих пристрастей у стрункий і упорядкований стан. Риторика є та сила, яка покликана удосконалювати людське життя і створювати для нього максимально справедливі форми. У цьому і полягає сила мистецтва. Платон критикує погляди софістів у галузі риторики. Він вважає, що риторика - це не лише вправність і вміння культивувати в людях нижчі інстинкти, а чисте знання, яке вмщує у собі єдину мету – перетворення суспільства [6, 800].

Марк Фабій Квінтіліан (бл.35 – бл. 96 рр. до н.е.) знаменитий римський оратор, учитель риторики, автор трактату «Риторичні настанови». У трактаті Квінтіліан урахував весь досвід класичної риторики і узагальнив власний досвід викладача риторики і судового адвоката, розкрив проблеми педагогіки, етики, дав характеристики риторичних шкіл, стилів тощо.

У першій книзі Квінтіліан розповідає про виховання майбутнього оратора. Він стверджує, що майбутнього оратора повинні виховувати з

дитинства, на нього впливає оточення (годувальниці, батьки, дядьки), вчителі, які повинні добре учити. Ця книга містить методичні міркування про навчання в дитячому віці: навчання повинне бути забавою, дитина свідомо повинна запам'ятовувати матеріал, займатися чистописанням і читанням уголос. Мовлення має бути правильним, ясным і красивим. Для цього необхідно вивчати граматику і зразкових ораторів, поетів, прозаїків, потім переходити до власних текстів.

Друга книга присвячена методиці роботи вчителя, зокрема йдеться про систему вправ, даються рекомендації для читання художніх творів і промов відомих ораторів. «Чи слід суворо дотримуватися риторичних правил?» - запитує Квінтіліан. І відповідає, що оратор не повинен розуміти риторичні правила за неодмінні закони. Правила є лише керівництвом до дії, але не догмою, вони не повинні сковувати оратора і позбавляти його можливості проявляти самостійність. Він порівнює жорсткі правила з розпорядженням полководця, як розташувати військо. Але ж розташування війська залежить від обстановки. «Так і в промові потрібно знати, чи потрібен або зайвий вступ, і при тому короткий, або просторовий; чи спрямовувати всю промову до суддів або і до іншої особи, використавши на те яку-небудь фігуру; чи успішною для справи, що захищається, розповідь коротка або довга, безперервна або розділена за частинами...».

Як глава нової риторичної школи бачив успіх розквіту красномовства не у техніці мовлення, а в особистості оратора: щоб виховати оратора «достойним мужем», необхідно розвивати його моральність, щоб він був «вправним у мовленні», варто розвивати його смак. Тут Квінтіліан повторює думку Цицерона: істинним красномовством володіє лише добра і чесна людина.

За Квінтіліаном, риторика включає п'ять розділів: винайдення, розташування, викладу, пам'яті, виголошення (або дії). Цілі оратора - повчати, зворушувати, усолоджувати, хоча не всі промови переслідують всі три.

Квінтіліан говорить про збудження пристрастей, у чому, на його думку, і виявляється сила красномовства, бо успіх оратора залежить не лише від доказів, але і від того, наскільки він зуміє переконати слухачів, впливаючи на них емоційно. Душевні порухи він ділить на пристрасті і вдачі. Вдача є чудова властивість душевної доброти, яка супроводжується лагідністю, дружелюбністю. Промова оратора повинна бути скромною, без жодної зарозумілості, пишноти і високопарності. Досить і того, наголошує Квінтіліан, якщо говоритимемо виразно, точно, приємно, правдоподібно. Пристрасть же - це вираз гніву, ненависті, страху, обурення, співчуття. Таким чином, справжнє красномовство полягає в умінні збуджувати пристрасті.

Оратора, як відмічає Квінтіліан, вирізняє витонченість і краса мовлення, бо вони приносять задоволення і здивування. Проте словесні прикраси повинні відповідати предмету і меті промови, враховувати аудиторію. Переносні слова, які прикрашають промову, повинні розглядатися у взаємозв'язку з усією промовою. Крім того, ораторові

необхідно знати, що потрібно йому в промові вимовити стрімко або скромно, забавно або важливо, просторово або коротко.

Квінтіліан визначає недоліки мовлення: вживання понижених виразів, якими – величність або гідність предмету зменшується; слововираження сухе, скучне, недбале; неповнота, одноманітність, що навіває нудьгу. До краси мовлення відносить живе зображення речей і відтворення живих картин, які викликають емоції, пристрасті, бо докладний опис більш відчутний, ніж просте повідомлення. Особливо тут допомагають фігури і тропи.

Сучасний російський вчений Ю.В. Рождественський називає Квінтіліана основоположником мовленнєвої педагогіки. Аналіз Ю.В.Рождественським трактату «Риторичні настанови», показав, що Квінтіліан фактично будує навчальний процес так, щоб були розглянутими всі частини феномену мовлення.

У зв'язку з цим, розглянемо розроблену Квінтіліаном методику навчання ораторської думці детальніше. Вона полягає у наступному.

1. Вивчення теорії риторики.

Крім знань фігур мови і фігур думки необхідно знати і дотримуватися положень гарної ораторської практики. Ця практика складається з вибору теми, яка хвилює оратора і достатньої його ерудиції.

2. Вивчення класичних зразків ораторського мистецтва.

Це означає, що потрібно спочатку піддавати твір ораторського мистецтва філологічному аналізу і лише після переходити до власне риторичного осмислення, тобто до громадянських обставин виголошення промови, аргументів і ефекту промови в аудиторії, її виголошення.

3. Наслідування.

Будь-який оратор народжується від оратора. Початківець повинен вступати в учні до професійного оратора. Учень повинен, по-перше, допомагати учителеві у зборі і підготовці матеріалів, і по-друге, дивитися і слухати, як учитель готує і виголошує промову.

4. Власне ораторська практика.

Вона починається від шкільних навчальних промов. Потім учень повинен поступово сам почати виступати, і після будь-якого виступу оцінювати успіх або невдачу своєї промови.

Грунтуючись на гарній ораторській практиці, Квінтіліан дає поради, як підготувати промову. Ці поради є методичним алгоритмом дій оратора:

1. Обрати тему, дати їй назву і розглянути її логічно та прагматично.

2. Зібрати матеріал до промови як можна більш повно, розібрати і проаналізувати його. Матеріал може включати як письмові, так і усні джерела.

3. Створити саму промову, тобто розмістити аргументи у відповідності із задумом промови, з однієї сторони (а саме фігурами думки), а з іншої – врахувати характер та інтереси аудиторії. Відшліфувати промову відповідно до правил стилістики, з використанням повноцінної літературної мови, тобто, в кінцевому результаті, з'єднати фігури мови і фігури думки. Написати і

вивчити промову.

4. Виголосити промову. У цьому випадку слід звернутися до дикції. Дикція в системі ораторського виховання починає формуватися від мови годувальниці і сім'ї, після від уроків дикції в акторській школі, а далі у практиці вислуховування ораторських промов і у власному досвіді виголошування. Гарне навчання дикції передбачає також можливість справитися з ораторським хвилюванням, іншими словами, природнім збентеженням [7, 126 – 131].

М.Ф.Квінтіліан ставить е центр усієї освітньої системи риторичну школу для учнів-юнаків. Основою риторики вважає вивчення класичних письменників. В ораторі хоче бачити стиліста. Систему навчання мистецтву риторики Ю.В. Рождественський узагальнив за допомогою схеми 1.2.

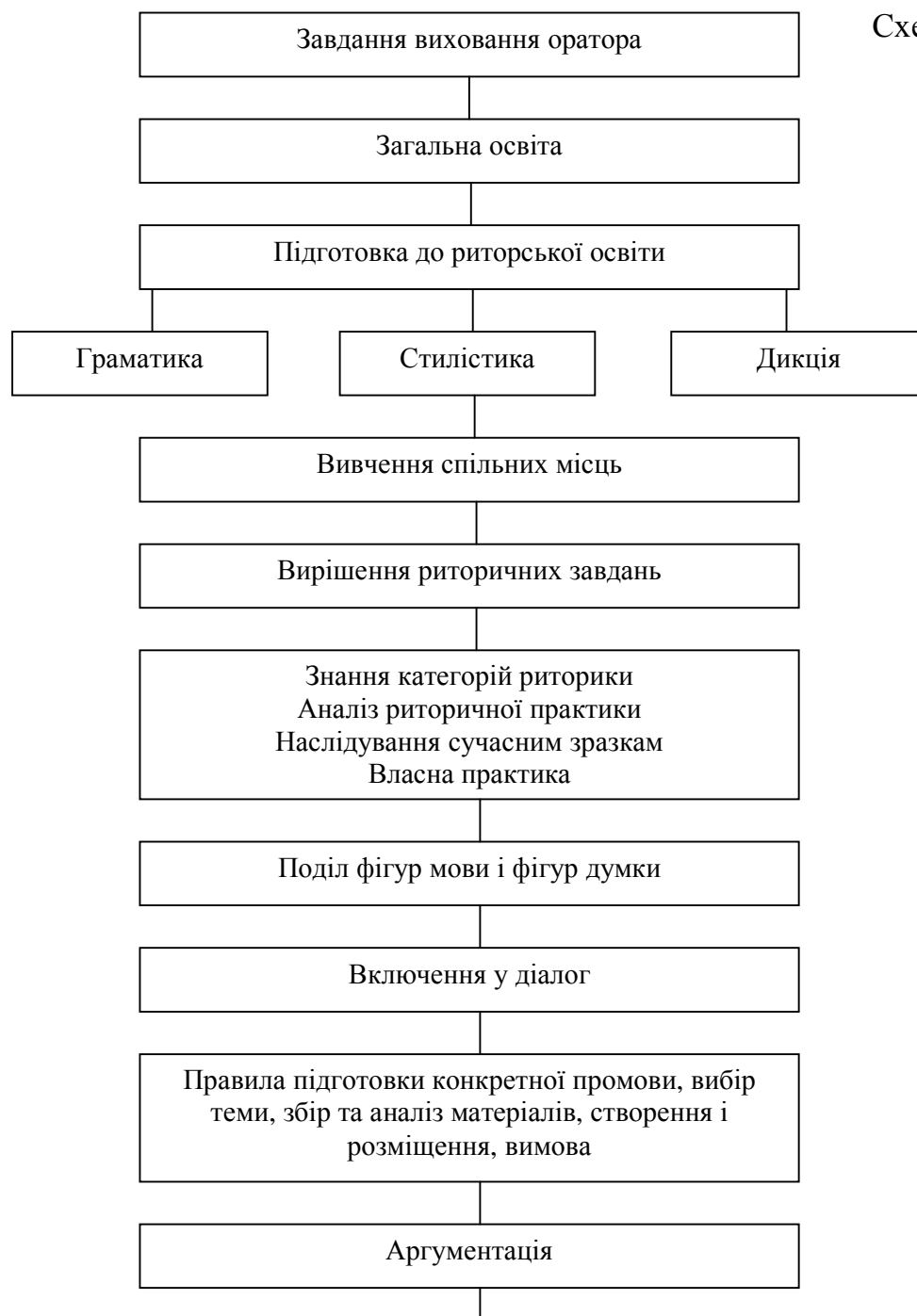

Схема 1.2

Таким чином, можна зробити такі **висновки**.

1. Виховання оратора, як показує аналіз філософського-дидактичних риторичних шкіл античної епохи, було життєво необхідним явищем в умовах демократії. Античність створила моральний ідеал оратора-громадянина демократичного полісу.
2. Праці видатних античних ораторів дають можливість достатньо повно уявити про різноманітні системи, чинники, методи формування риторичної особистості, що є актуальним сьогодні, особливо на початкових стадіях риторичної освіти активних громадян України.
3. Система навчання мистецтву риторики, розроблена Квінтіліаном, вирізняється усіма якостями методичних систем. Розвиток філософсько-дидактичної риторики після Квінтіліана показує, що ніхто не досяг в наступних риториках методичної цілісності в межах визначеного освітнього завдання. Всі наступні риторики розробляли лише деякі блоки схеми Квінтіліана.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії. – К.: УФІМБ, 1997.– 302 с.
2. Исаева В.И. Античная Греция в зеркале риторики. – М., 1994. – 340 с.
3. История греческой литературы / Под ред. С.И.Соболевского и др. В 3 т. – М.; Л.; Изд-во АН СССР, 1955. – Т. 2. - С.200-227.
4. Капська А.Й. Педагогіка живого слова. - К.: ІЗМН, 1997. – 140 с.
5. Корнилова Е.Н. Риторика – искусство убеждать. Своеобразие публицистики античной эпохи. – М.: Изд-во УРАО, 1998. – 208с.
6. Лосев А.Ф. Критические замечания к диалогу «Горгий» // Платон. Апология Сократа, Критон, Ион, Протагор. – М., 1999.
7. Рождественский Ю.В. Теория риторики. – М.: Добросвет, 1999. – 482 с.